

Tapani Salminen

Helsinki

Suomalais-samojedilaisia muotovertailuja

Selvittelen Sirkka Saariselle sommittelemassani esseessä suomen *s*-aineksisten suffiksien samojedilaisia suhteita. Artikkelin ensimmäisessä osassa tarkasteltavanani on suomen translatiivi, ja sekä sen yhteydessä että artikkelin toisessa osassa käsittelen denominaalisia *s*-johdoksia. Lopuksi pohdin, olisiko samojedissa vastineita niin sanotuille *s*-latiiveille. Pysin valaisemaan muotoainesten historiallista taustaa yksinomaan samojedin aineiston valossa, joten samojedin ja itämerensuomen ulkopuoliseen vertailuaineistoon viitataan vain ohimennen. Näkökulmani jää siten kapeaksi, mutta onneksi ensimmäisen osan aineiden esiintymistä uralilaisen kielikunnan läntisissä haaroissa on käsitelty kattavasti Saarinen (2001).

Käyttämäni kantasamojedin rekonstruktiot seuraavat helimskiläistä 13 vokaalin mallia (Helimski 2005), mutta eroavuuksien satuesssa mainitsen sulkeissa myös SW:n mukaiset rekonstruktiot (vrt. Salminen 2012). Kantasamojedin suffikseihin viitataan niiden takavokaalisilla allomorfeilla.

1. Samojedin *-tâ ~ suomen *-ksi* ja *-s* : *-kse-*

Pysin tässä osassa vahvistamaan sitä Janhusen (1989) varovaisesti muotoilemaa käsitystä, jonka mukaan pohjoisissa samojedikielissä esiintyvä (pre)destinatiivisen deklinaation tunnus vastaa historiallisesti suomen (ja mordvan) translatiivin päätettä (< kantauralin *-ksi). Samojedin muotojen äännekehitys on säännöllinen (vrt. nganasaanin *tutâ* 'suksi' < kantasamojedin **tutâ* < kantauralin **suksi*) ja merkitysvastaavuus ilmeinen. Esimerkiksi tundranenetsin lauseessa *xən° xalyam ηeryoh med°naq sinta°waq* 'varastoimme reellisen kalaa syksyn ravinnoksemme' (Tereščenko 1965, 573) on *mi* 'ravinto' -sanatranslatiivisen deklinaation ns. determinatiivi- eli (puhtaasti morfologisin perustein) genetiivisijan monikon 1. persoonan muoto *me-d°-naq* 'ravinnoksemme' (vrt. Salminen 1997, 129). Kun otetaan huomioon suomen omistuspäätteissä tapahtuneet analogiset muutokset, destinatiivitunnuksen ja omistuspäätteen yhdistelmä *-d°-naq* (< kantasamojedin *-tâ-nât) vastaa historiallisesti suomen pääteyhdistelmää *-kse-mme*. Toinen tundranenetsin esimerkki *tyiki° nyem nyebyadən°*

pæ°rɲawəsy° 'luulin sitä naista äidiksi' (Tereščenko 1965, 688) puolestaan sisältää yksikön 1. persoonan muodon *nyebya-də-n°*, jonka päätejonoa (< kantasamojedini *-t̂-n̂) vastaa (nyt ilman analogiamuutoksia) suomen *-kse-ni* (< kantauralin *-ksi-ni; vrt. Janhunen 1982, 32).

Janhusen (1989) esitys kattaa kaikki destinatiivisen taivutuksen olennaiset piirteet, mutta erityisesti nenetsin aineistosta on mahdollista löytää muutamia täydentäviä tietoja. Destinatiivisen deklinaation nominatiivimuotoja tavaan nenetsissä yleensä vain imperatiivilauseissa, siis silloin kun objektin sija olisi muutenkin nominatiivi, esim. tundranenetsin *yaxənt° nyany°dər° pudabtaq* 'murena itsellesi keittoosi leipää' (Tereščenko 1965, 484), jossa *nyany°-dər°* on *nyany°* 'leipä' -sanan destinatiivin nominatiivin yksikön 2. persoonan muoto. Kirjallisuudessa harvakseltaan esiintyvät muunlaiset nominatiivitapaukset vaikuttavat myöhäisiltä tai jopa tilapäisiltä muodosteilta (vrt. Tereščenko 1977; Künnap 1987; Nikolaeva 2009). Enetsissä ja nganasaanissa tilanne on erilainen: metsänenetsin *te-đu-i' to[-a]* 'minua varten tuli poro' (Siegl 2008) ja nganasaanin *taa-δə-mə tu-''ə* id. (Leisiö 2012, 210; vrt. Leisiö 2014, 43–44) ovat tavallisia lauseita, kun taas nenetsissä vastaavat rakenteet kuten edellisiä esimerkkejä mukaileva *te-də-w° to-°* id. ovat erittäin harvinaisia. Tundranenetsin esimerkkilausekorpuksen yli 10 000 lauseesta yksi edustaa tätä tyyppiä, nimittäin idiomilainen *ɲəmkedər° ɲədyimtə°?* «что тебе от этого придёт?» (Tereščenko 1965, 374; sananmukaisesti 'mikä sinua varten ilmestyy?'), kun taas muut 24 destinatiivin nominatiivimuotoa edustavat perussäännön mukaisia imperatiivilauseiden objekteja; vastaava suhde havaitaan myös Lehtisalonen (1956) esimerkeistä.

Edellisen perusteella pidän destinatiivisubjektia myöhäisenä ilmiönä. Uralilaisen translatiivipäätteen muutos samojedilaiseksi destinatiivitunnukseksi olisi näin ollen tapahtunut yhdessä vaiheessa silloin, kun objektinsijaiset, siis akkusatiivi- ja nominatiivimuotoiset possessiiviset destinatiivit tulivat käyttöön alkuperäisten, edellä esittelemieni determinatiivi- eli genetiivimuotojen ohien. Muutoksen voi Janhusta (1989) seuraten nähdä analogisena: sijapäätteen ja varsinaisen omistuspäätteen edellä alun perin esiintynyt *n-koaffiksi on destinatiivin kehityksestä riippumattakin liittynyt samojedissa omistuspäätjärjestelmän kiinteäksi osaksi (Salminen 1997, 127–128), joten n-aineksisen omistuspäättesarjan ohessa kaksi muuta yksikön omistuspäättesarjaa, akkusatiivin *m*:llinen ja nominatiivin koaffiksiton, ovat olleet ikään kuin valmiiksi reanalysoituna niin, että on ollut mahdollista agglutinoida ne *t̂-päätteeseen, joka sitä kautta on saanut tunnuksen aseman. Tästä seuraa myös se, että samojedin morfologisesti arkaaisimmat destinatiivimuodot vastaavat funktioiltaan itämerensuomen ja mordvan translatiivimuotoja, ja vastaavasti samojedin morfologiset uudennokset edustavat samalla uusia funktioita. Uusille funktioille puolestaan on mahdollista löytää areaalinen paralleeli ja mahdollinen malli, nimittäin tunguuskielten designatiivi eli desideratiivi (Eero Talvitien ja Jussi Ylikosken huomautukset; vrt. Leisiö 2012, 210; Malchukov & Haspelmath & Comrie 2010, 15).

Destinatiivisen deklinaation mahdollisen lukutaivutuksen suhteen olen nenetsin osalta yhtä epäileväinen kuin aikaisemminkin (Salminen 1997,

129–130), sillä vaikka destiniatiivitunnukseen olisi mahdollista liittää analogisesti myös ei-yksikölliset omistuspäätesarjat, niin todellinen kielenkäyttö ei tarjoa tästä esimerkkejä; samalla kannalla on Burkova (2010, 257). Enetsissä ja nganasaanissa tilanne on jälleen toinen (Siegl 2008; Hanina & Šluinskij 2010; Leisiö 2012). Siinä missä nenetsin harvinaisissa tai teorioiduissa destiniatiivin kaksikko- ja monikkomuodoissa lukutunnus sijaitsee yleensä destiniatiivitunnuksen edellä (Tereščenko 1977, 98–100; Künnap 1987, 213), enetsin ja nganasaanin ei-yksiköllisten destiniatiivien morfotaksi on päinvastainen ja historiallisesti odotuksenmukainen, jos jäljempänä puheeksi tulevalla tavalla pidämme *ksi-tunnuksen ja samanasuisen johtimen alkuperää yhteisenä. Seikalla ei itse destiniatiivitunnuksen kehityksen kannalta ole olennaista merkitystä, paitsi että nenetsin tilanne on siinä mielessä edelleen kantaauralin tasolla, että obliikvisija ei yhdisty lukukategoriaan (Janhunen 1982).

Nenetsin destiniatiiviseen deklinaatioon kuuluu, kuten Janhunen (1989, 300) mainitsee, myös absoluuttinen eli persoonapäätteetön muoto. Salminen (1998b, 542) käsittelee sitä Tereščenkon (1977, 102) lailla johto-opin osana, mitä on pidettävä virheenä, sillä persoonapäätteetön muoto täydentää nenetsin kieliopissa persoonapäätteellistä muotosarjaa. Absoluuttista muotoa on nimittäin mahdollista käyttää akkusatiivi- ja nominatiivimuotoisten possessiivisten destiniatiivien sijasta silloin, kun viittauskohteena on muu 3. persoona kuin lauseen subjekti. Se ei niin ollen esiinny itsenäisesti, vaan sitä edeltää aina genetiiviattribuutti, esim. *xasawanta maly^ocyad^o sæd^obyi* 'hän ompelee miehelleen maalitsaa' (Tereščenko 1965, 582). Persoonapäätteellinen muoto puolestaan on koreferentiaalinen, vrt. *paly^otod^omta sæd^oηku* 'hän ompelee itselleen palttoon' (mts. 440). Myös Janhusen (1989, 300) molemmat tundranenetsin esimerkit heijastavat tätä asiaintilaa, ja ne muutamat kirjallisuudessa esiintyvät esimerkit, jotka poikkeavat tästä säännöstä, ovat joko myöhäsyntyisiä tilapäismuotoja tai jäljempänä puheeksi tulevan aidon johdostyyppin edustumia.

Koska persoonapäätteetön destiniatiivimuoto esiintyy vain genetiiviattribuutin jäljessä, funktioltaan vastaavassa itsenäisessä määriteasemassa toimii toinen muoto, essiivi, jonka tundranenetsiläinen tunnus on *-ηe^o* (ei **-ηæ* kuten olen varhemmin esittänyt). Esimerkiksi lauseessa *səwa bryigadyirηe^o toli* 'häntä pidetään hyvänä prikaatinpäällikkönä' (Tereščenko 1965, 668: «он считается хорóшим бригадиром») on subjektina ilmipanematon 3. persoona ja predikaattina intransitiivinen tilaverbi, joten destiniatiivimuodon sisältämälle persoona-ainekselle ei ole lauseessa viittauskohdetta. Sen sijaan destiniatiivia käytetään edellisen verbin transitiivisen rinnakkaisjohdoksen sisältävässä lauseessa *xəryiq nyad^ontoh tolabyidoh* 'he pitävät häntä omana ystävänään' (mts. 750); *nya-d^o-ntoh* on siinä *nya* 'ystävä' -sanana destiniatiivin genetiivin monikon 3. persoonan muoto. Sellaisten verbien kuin *meq-* 'käyttää' määreenä toimii paitsi essiivi, esim. *pedarixi^oq nyenecyə^oq xarwo, xadi pyaηe^o meqηaq* 'metsässä asuvat ihmiset käyttävät lehtikuusia ja kuusia polttopuuna' (mts. 503), myös destiniatiivi, esim. *wenyeko ηedancyobcy^ontənta tyiw^oda meqηa* 'koira käyttää puolustautumisvälineenään hampaitaan' (mts. 417); lauseessa yksikön 3. persoonan destiniatiivimuoto *ηedancyobcy^on-tə-nta*. Vastaavasti metsäenetsiläisessä

esimerkissä «Убайза пуяць каниби, дэзлачихуза туаць канибиhi, пизооза махаздо каниби, чедида батузода каниби» 'Hänen sormustimensa tuli nenäksi, hänen kaavinjätekaistaleensa [du] tulivat siiviksi, hänen kaavinrautansa tuli hänen seläkseen ja hänen harjansa tuli hänen pyrstökseen' (Sorokina & Bolina 2005, teksti 37, virke 14) on ensin kaksi essiiviä («пуяць» 'nenäksi' ja «туаць» 'siiveksi') ja sitten kaksi destiniatiivia («махаздо» 'seläkseen' ja «батузода» 'pyrstökseen'). Essiivin tunnus on formaalein perustein tulkittu adverbijohtimeksi, ja esimerkiksi lukukategorian puuttuminen sopii tähän tulkintaan, mutta funktioltaan essiivi täydentää sen syntaktisen aukon, joka syntyy itsenäisenä määritteenä esiintyvän destiniatiivin puuttumisesta. Diakronisesti essiivin tunnus (tundranenetsin keski- ja itämurteiden *-ŋe°* ~ tundranenetsin länsimurteiden *-ŋesy°* ~ metsänenetsin *-ŋä°q* ~ metsänenetsin *-Vš* ~ tundraenetsin *-'ae*) on 'olla'-verbin modaaligerundin (tundranenetsissä *ŋæsy°*) läpinäkyvä agglutinoituma (ja nganasaanissa vastaava muoto «ися» on vasta agglutinoitumassa; Helimski 1998, 496; vrt. Tereščenko 1977, 96–97). Essiivi on vakiintunut kohtalaisen myöhään siitäkkin päätellen, että äännevästävyydet eivät ole säännöllisiä edes enetsin ja nenetsin kieliryhmien sisällä. Joka tapauksessa tuntuisi järkevältä ajatella, että tämä pohjoissamojedilaisen kieliareaalin innovaatio on vaikuttanut *tâ-päänteellisen muodon osittaiseen katoamiseen ja sen muuttumiseen nykyisenlaiseksi tunnukseksi. Samoin on nähtävästi eteläisissä samojedikielissä sekundaarien translatiivien kehittyminen johtanut kantaauralista periytyneen translatiivin katoon, joskin itse suffiksi tavataan edelleen selkupin johto-opissa seuraavassa esitettävällä tavalla.

On helppo yhtyä muiden muassa Hakulisen (1979, 102), Janhusen (1989, 301) ja Saarisen (2001, 242–243) esittämään ajatukseen, että *ksi-sijapäätte on peräisin siitä yleisestä ja laajalevikkisestä johtimesta, jonka asu suomessa on *-s* : *-kse-* ja jolla muodostetaan vallankin teon tuloksia kuten juuri *tulos* tai *teos*. Useimmissa funktioissaan johdin liittyy nominikantaan, esim. *jalas*, *juures* ja *suomus*, ja näennäisesti verbikantaisissa johdoksissa voidaan usein väliastee-na nähdä deverbaaliset nominit kuten *tulo* ja *teko*, mihin viittaa myös suhde ersän *ponavks* ~ suomen *punos*, toisin sanoen *ksi-johdinta on alkuaan edeltänyt *w:llinen aines (Itkonen 1954, 189; Sammallahti 1998, 90; Bartens 1999, 107). Hakulinen (1979, 140) ja Saarinen (2001, 246) mainitsevat, että suomen johtimella on vastineita ainakin permiläisissä kielissä asti (vrt. Bartens 2000, 126–127), mutta mahdolliseen samojedin vastineeseen ei käsittääkseni ole johtimen historiaa käsiteltäessä viitattu. Samojedikielissä kuitenkin tavataan *tâ-destinatiivitunnuksen ohessa myös *tâ-johdin, joka niissä tyypillisesti liittyy deverbaalisiin *pso-nomineihin (esim. tundranenetsin *mæy°bco* 'ilo' ← *mæyæ* 'ilostua' tai *pedabco* 'väsymys' ← *peda-* 'väsyä') ja jolla muodostetaan teon tulevaa tarkoitusta ilmaisevia nomineja. Tundranenetsiläisiä esimerkkejä ovat *pyiryebcod°* 'se, mikä on tarkoitus keittää' ja *ŋæmcod°* 'se, mikä on tarkoitus syödä'; suomessa kohtalaisen lähelle niiden merkitystä tulevat johdot *keitos* ja (*ruoka-*)*annos*, vaikka ne ovatkin leksikaalistuneempia eikä niiden merkitysalue siksi rajoitu tulevaan aikaan. Johdinyhtymä *-pso-tâ on vakiintunut kokonaisuuksi jo kantasamojedissa, ja nykykielissä se on ilmeisen produktiivinen,

vaikka sen esiintymistaajuus onkin vähäinen. Alatalo nimittää kyseisiä johdoksia debitiivisubstantiiveiksi (SkWb xvii), ja hänen aineistonsa sisältää yhteensä 13 Donnerilta peräisin olevaa esimerkkiä, joista useimmat tosin ovat (tyypillisesti adjektiivisia) edelleenjohdoksia. Esimerkkien joukossa on tundranenetsin *ɲəmcod^o*-sanan vastine **apsot** deb.Subst. 'Essen' (SkWb № 37), joka sinänsä edustaa leksikaalistumaa, mutta yllä mainittuja tundranenetsin esimerkkejä vastaava produktiivinen merkitys tavataan myös selkupissa. Sanalle löytyy vastine myös enetsistä, esim. tundraenetsin *od'udo* «животное, предназначенное для еды» (Eugen Helimskin huomautus). Metsänenetsistä puolestaan on Lehtisalon sanakirjassa debitiivistä vain yksi esimerkki (S) *tapsutāmā=j^oq jiku* 'minulla ei ole (mitään) tuomista' (Lehtisalo 1956, 476b), ja tundranenetsistäkin hänellä on ainoastaan yksi, tosin kahdessa eri lauseessa esiintyvä debitiivimuoto (mts. 145a, 288b), josta lisää alla.

Alatalon mukaan puheena olevaa suffiksia edustaa samojedissa myös ominaisuudennimien johdin *-t̂ (Jarmo Alatalon huomautus), joka tundraenetsissä tavataan esimerkiksi sanoissa *ɲarəd^o* 'suuruus', *pyirəd^o* 'korkeus, pituus', *yampəd^o* 'pituus' ja *yorəd^o* 'syvyys'. Janhunen (1981, 238–239) sen sijaan katsoo, että suomen merkitykseltään läheinen *-uus* : *-uute-* (esim. *pituus*) vastaisi samojedin suffiksia myös äänteellisesti. Samojedista ei nähtävästi kuitenkaan löydy jälkiä Janhusen olettamasta *w-elementistä (esimerkiksi tundraenetsin *piro* «высота» < kantasamojedin *pir̂ [SW *pir̂ə] < kantaauralin *pîdi eikä **pîdi-w), joten itämerensuomen ja samojedin ominaisuudennimien johtimet eivät ole ainakaan säännöllisiä vastineita. Alatalon ajatus saa tukea paitsi selkupin osin myös enetsin edustuksesta, mutta yllättävästi suffiksi tavataan Helimskin tundraenetsiläisessä aineistossa säännöllisesti *i-*loppuisena, esim. *arodi* «величина», *dabodi* «длина» ja *dōrodi* «глубина» (Eugen Helimskin huomautus). Jos kantasamojedin suffiksissa olisikin *ɛ:n asemesta ollut suppea vokaali, niin kysymys olisi luonnollisesti sekä merkitykseltään että muodoltaan itsenäisestä johtimesta, mutta asia jää kaipaamaan lisäselvitystä.

Debitiivinomit ovat funktioltaan lähellä aitoa nominifutuuria (vrt. Leisiö 2012), mutta ne ovat joka tapauksessa tavallisia, taipuvia nomineja, muun muassa siten, että niillä on destinatiivitaivutus. Tundranenetsin (länsimurteesta keskimurteeseen käännetyn ja päätteiden osalta etymologisesti suomenne-tun) lauseen *pyiryebcod^odəwaq yūs^oq!* 'pilko [liha] keitokseksemme' (Lehtisalo 1956, 145a) alussa havaitaan debitiivijohdoksen destinatiivin nominatiivimuoto (koska predikaatti on imperatiivissa). Tundranenetsin *-d^o-də-waq* ja suomen *-kse-kse-mme* vastaavat toisiaan etymologisesti edellä esitetyllä tavalla, ja johtosuhte kokonaisuudessaan on samanrakenteinen (*pyirye-* 'keittää' → *pyiryebco* 'keittäminen, keitto' → *pyiryebcod^o* 'keittämistä varten tarkoitettu, keitos'). Debitiivin destinatiivin genetiivimuodon sisältävän esimerkin *tyuku^o tim ɲəmcodəd^onaq temtawewaq* (Tereščenko 1965, 380) voisi ilmaista vastaavalla tavalla tarkoitushakuisella suomennoksella 'olemme ostaneet tämän poron ruoka-annokseksemme', joka kankeudestaan huolimatta kuvastaa muotojen merkityssuhteita. Esimerkeistä käy ilmi, että debitiivijohdin täytyy synkronisessa kuvauksessa käsitellä omana, destinatiivitunnuksesta erillisenä suffiksinaan,

vaikka niiden katsoisikin olevan alun perin sama aines. Onko itämerensuomesa, mordvassa ja samojedissa *ksi-aineuksen translatiivi- tai destinatiivifunktio mahdollisesti kehittynyt johtimesta paralleelisti, siten kuin vaikkapa *mpA-aineuksen ymmärretään vakiintuneen komparatiivin tunnukseksi saamessa, itämerensuomessa ja unkarissa, jää sinänsä avoimeksi kysymykseksi, mutta aiheen kannalta olennainen materiaallinen yhteys pätee siitä riippumatta. Translatiivin ja jäljempänä puheeksi tulevan niin sanotun *s*-latiivin suhteeseen otan tässä kantaa vain siltä osin, että Hakulisen (1979, 101–102) referoimalla ajatuksella, jonka mukaan *-ksi sisältäisi kaksi ”latiivista” elementtiä, ei nähdäkseni ole alkuaankaan ollut kantavuutta, jos ei muusta syystä niin sen yksinkertaisen säännönmukaisuuden perusteella, että yhdestä konsonantista koostuvan suffiksin liittyessä konsonanttiloppuiseen vartaloon fonotaksin vaatima vokaali tulee konsonanttien väliin eikä niiden jälkeen.

2. Samojedin *-sâ ~ suomen -s : -kse-

Hakulinen (1979, 139) ja Laanest (1982, 215) luettelevat muiden, edellisessä osassa puheeksi tulleiden *ks*-aineeksisten johdosten (kuten *jalas* jne.) joukossa myös sellaisia tässä resiprookkijohdoksiksi nimittämiäni, keskinäistä sukulaisuus- tai kumppanuussuhdetta ilmaisevia muotoja kuin *veljekset* ja *ystävyykset*. Heidän esitystavassaan tämä tarkoittaa, että he katsovat kysymyksessä olevan yhden, yhteistä alkuperää olevat johtimen. Se ei pidä paikkaansa, vaan samojedissa tavattava suomen resiprookkijohdosten vastine on *s*:llinen, esimerkiksi tundranenetsissä *syiqw*^o *pyebyas*^o ’seitsemän veljestä’, *nyas*^o*xəh* ’ystävyykset (kaksikko)’ : *nyas*^o*q* ’ystävyykset (monikko)’. Semanttisista syistä resiprookkijohdoksia ei ole lukuisasti, esimerkiksi selkupin sanakirjassa (SkWb) niitä on vain seitsemän ja tundranenetsistä niitä tunnetaan 25 (Salminen 1998a, 132–133). Sukulaisuutta ilmaisevien sanojen lisäksi resiprookkijohdinta käytetään nenetsissä myös sellaisissa keskinäisen vertailun ilmauksissa kuin *ŋob-pyirəs*^o ’samankorkuinen, samanpituinen’ (*ŋob* ’yksi’, *pyir*^o ’korkeus, pituus’).

Samojedin suffiksia on käsitellyt Hajdú (1969), joka samoin kuin häntä seuraten Helimski (1997, 134) ja Alatalo (SkWb xviii) käyttää johdostyyppistä nimitystä konnektiivi-resiprookki. Hajdú esittää suffiksin itämerensuomalaiseksi vastineeksi deminutiivijohdinta (hänellä esimerkkinä viron *pojatsed*), niin että kantaauralissa olisi johtimessa ollut *ŋ-aines, mutta ajatus ei saa tukea sen enempää itämerensuomen kuin samojedinkaan aineistosta. On selvää, että johtimen suhde etäsukukielten adjektiivinjohtimiin kaipaa jatkotutkimusta, mutta yleisimmässä funktiossaan samojedin resiprookkijohdokset ovat sekä semanttisilta että syntaktisilta ominaisuuksiltaan samanlaisia kuin suomen vastaavat johdokset. Äännevastaavuus itämerensuomen *ks* ~ samojedin *s* on myös säännöllinen, ja kantaauralissa johdin olisi niin ollen esiintynyt lähinnä asussa *-kši, vrt. suomen *kälkykset* ~ tundranenetsin *syeləs*^o*q* ’kälkykset’ < kantasamojedin *kälüsət (SW **kelâ-sâ-t) < kantaauralin *kälw(i)-kši-t.

Korhonen (1981, 321) käsittelee saamen merkitykseltään vastaavaa, kirjan sisällysluettelossa korrelatiiviksi nimittämänsä johdosta. Sen nominatiivimuoto kuten pohjoissaamen *vieljaš* 'veljes' näyttäisi ensi silmäykseltä sopivan suoraan *ksi-johdoksen jatkajaksi, mutta taivutusvartalo ja vokaalisuhteet viittaavatkin yllättäen *ŋsA-johdokseen, jota suomessa edustaa esimerkiksi *kalaisa*. Tätäkään adjektiivinjohtimiin liittyvää yhteyttä en pohdi pidempään, koska tavoitteenani on tässä vain sen päätelmän perustelevinen, että resiprookki-johdin on historiallisesti pidettävä erillään edellisen osan *ksi-suffiksista.

3. Samojedin *-t ~ suomen -s

Samojedissa on säilynyt kantaauralilainen datiivin päätte *-ŋ (Janhunen 1982) samoin kuin mordvassa (Bartens 1999, 76), tosin niin, että samojedissa se tavataan yksinään vain adverbien ja postpositioiden taivutuksessa, esim. tundranenetsin *tyax^{oh}* 'taa' < kantasamojedin *takəŋ (SW *täkə-ŋ) < kantaauralin *takaŋ (vrt. Aikio 2002, 50), kun taas nominien absoluuttisessa yksikön datiivissa esiintyy yhdyssuffiksi *-ntə-ŋ (ja muissa datiivimuodoissa *kə-suffiksi; Janhunen 1998, 469). Katsoisin myös, että suomen harvinainen latiivinpäätte *-n* (esim. vanhan kirjasuomen *taghan* 'taa'; vrt. Hakulinen 1979, 110) sekä tietysti illatiivin ja *llepäätteisen* allatiivin loppunasaali palautuvat samaan *ŋ-suffiksiin; saamen osalta ks. Ylikoski (2011, 256–257). Tässä osassa tarkastelen kuitenkin kysymystä, löytyisikö samojedista ehkä vastineita myös suomen niin sanotuille *s*-latiiveille (Hakulinen 1979, 109–110), jotka ovat joko liittyneet adverbien paikallissijasariin (*alas, ylös, ulos, kauas*) tai leksikaalistuneet itsenäisiksi adverbeiksi (*edes, taas, joskus*), kuitenkin niin, että niiden produktiivisesta merkityksestä saattaa edelleen löytyä jälkiä (*edestaas*). Käsittelem vain mainitun kaltaisia erillismuotoja enkä ota kantaa latiiwielementin esiintymiseen yhdyssuffikseissa (vrt. esim. Künnap 1971, 111–115; Mikola 2004, 99–100; Ylikoski 2011).

Hakulinen (1979, 42, 54, 109–110) viittaa ajatukseen, että suomen *s*-latiivin tunnus on voinut kehittyä *ksi-translatiivin päätteestä saman äänne muutoksen kautta, josta nominintaivutuksessa tavattava vaihtelu *-s* : *-kse-* on peräisin; translatiivipäätteen *ksi*-asu perustuisi silloin possessiivimuotojen antamaan analogiseen malliin. Saamen evidenssi tukee suurimmaksi osaksi tätä ajatusta (Korhonen 1981, 229–230), ja jopa translatiivista selvästi erottuvan mordvan *s*-illatiivin päätte saattaa palautua kompleksisempaan asuun kuin pelkkään *s-suffiksiin (Ante Aikion huomautus; vrt. Bartens 1999, 77 ja Ylikoski 2011, 264; marin osalta ks. Bereczki 1988, 342). Edellisiin kohtiin verrattuna alla esittämäni samojedilaiset vastineet ovat niin ollen hypoteettista laatua, mutta ainakin samojedin oman muotohistorian kannalta niitä kannattaa ehkä silti katsastaa tarkemmin.

Jos kantaauralissa on ollut suffiksi *-s ja sillä on säännöllinen vastine samojedissa, se on esiintynyt kantasamojedissa asussa *-t. Useimmissa samojedikielissä tavunloppuinen *t on muuttunut laryngaaliklusiiliksi ja samalla langennut yhteen muiden ei-labiaalisten obstruenttien kanssa, joten esimerkiksi

tundranenetsin nasaalistumaton laryngaaliklusiili *q* voi edustaa muitakin konsonantteja kuin *t:tä, joskin nimenomaan *t on sen yleisin historiallinen lähde. Tundranenetsistä kysymykseen tulevia *q*-loppuisia adverbjejä (jotka siis eroavat *h*-loppuisista datiivimuodoista) löytyy useita, esimerkiksi *nyar^oq* 'poikki', *nyer^oq* 'aikaisemmin, ennestään', *sæd^oq* 'vinoon', *tyid^oq* 'suoraan, halki' ja *yir^oq* 'vastapäätä, kohti'. Korrelaatiojohdosten perusteella (esim. *nyar^oxəla-* 'ylittää [tie, joki]', *nyer^onya* 'edessä, ennen') on selvää, että kysymyksessä on erillinen johdin ja että se koostuu vain tästä yhdestä konsonantista. Käytännön syistä nimitän johdosta tässä latiiviksi. Kuten usein adverbien kohdalla sukukielen vertailuaineistoa on niukasti. Tätä kirjoittaessani opin, että *sæd^oq*-adverbien vartalolla on vastine nganasaanissa (Jarmo Alatalon huomautus), esim. «сочерэбтудя» «искривить» (Ždanova & Kosterkina & Momde 2001), mutta *tyid^oq*-adverbille en edelleenkaan tunne vastineita metsänenetsiä kauempaa. Seuraavassa käsittelen lyhyesti erikseen niitä kolmea latiivijohdosta, joille on mahdollista yrittää etsiä laajempia vertailukohtia.

Ainoa latiivimuoto, jolla on kiistattomasti tarkat vastineet nenetsin ulkopuolella, on tundranenetsin *nyar^oq* 'poikki' ~ tundraenetsin *eru* ~ metsänenetsin *naru* ~ selkupin *ārut* (SkWb № 253); nganasaanin osalta ks. alla. Selkupin edustus on ratkaiseva, koska siinä tavunloppuiset klusiilit säilyvät parhaiten, niin että kantasamojedien asuksi pystytään rekonstruoimaan *arut (SW 21 *ärät³; vrt. Salminen 2012, 343). Muille latiiveille en lähteistä löydä täsmällisiä vastineita nenetsin ulkopuolelta (mutta nganasaanin latiiwielementin sisältävistä muodoista ks. alla), joten se työhypoteesini, että myös *nyer^oq* ja *yir^oq* palautuvat kantasamojedien *t-loppuisiin asuihin, perustuu yhtäältä ekstrapolaatioon ja toisaalta sisäiseen rekonstruktioon (rinnakkaisjohdoksia muiden muassa *nyar^ota* 'ylittää', *nyer^otye-* 'edeltää' ja *yir^otye-* 'kohdata').

Tundranenetsin *nyer^oq* 'aikaisemmin, ennestään' (~ metsänenetsin *nyel^oq* 'asken') on johdettu vartalosta *nyerə-* 'esi-'. Vartalolla on samojedikielissä vastineita laajasti (vrt. SW 110 *ńerə), joskaan selkupissa yhdysrakenteiden alkuosana esiintyvä vartalo (SkWb № 1709 *ńer(ə) 'das Vordere') ei luultavasti kuulu tähän yhteyteen (Jarmo Alatalon huomautus). Janhusen (1977, 110) sulkeissa mainitsevat matorin muodot Helimski (1997, 254–255) yhdistää seuraavana puheeksi tulevaan *yirə*-vartaloon. Enetsin osalta Janhunen viittaa merkitykseltään vastaaviin, *or*-alkuisiin muotoihin, mutta hän katsoo niiden liittyvän *olə 'Gipfel' -vartaloon (SW 29). Enetsissä on kuitenkin myös muotoja, joiden kuuluminen *nyerə*-vartalon yhteyteen on ilmeistä, kuten tundraenetsin *ere* «впереди» (Eugen Helimskin huomautus) ja metsänenetsin «ерте(ць)» «догнать, обогнать» (Sorokina & Bolina 2009, 142; tundranenetsin *nyer^otye*-verbin tarkka vastine). Koska vartalosta muodostetaan adverbien ohessa postpositioita, olisi ajateltavissa, että selkupissa ja kamassissa tavattava alkunasaali on lohjennut genetiiviattribuutista ja siten sekundaari. Päinvastaistakaan kehityskulkua ei kaiketi voi sulkea pois, mutta jos erityisesti enetsin perusteella oletamme, että alkuperäisin muoto on vokaalialkuinen, niin vartalon kantasamojedilainen rekonstruktio olisi *ärə- (SW **erə-), joka muuten paitsi ensi tavun vokaalin osalta olisi kantaauralin *eđi-vartalon (> suomen *ete-*) säännöllinen jatkaja, mistä

lisää jäljempänä. Alkukonsonantin asemasta riippumatta nganasaanin ⟨нерə⟩-vartalo vastaa tarkasti tundranenetsin *nyerə*-vartaloa, mutta *nyer^oq*-adverbin semanttinen vastine on nganasaanissa kuitenkin ⟨нерə⟩ 'aikaisemmin', joka edustaa *ŋ-loppuista datiiivia eikä *t-loppuista latiivivia. Nganasaanin koulu-sanakirjasta (Ždanova & Kosterkina & Momde 2001) löytyy ilmeisesti vain yksi latiivilta vaikuttava muoto, nimittäin ⟨бəнду⟩ 'ylös', mutta latiivin edelleenjohdoksia näyttäisivät olevan sen synonyymi ⟨бəнду⟩ya sekä toistakymmentä samantuuppistä (alkuaan *ŋ-loppuista) adverbia. Niiden joukossa on myös tundranenetsin *nyer^oq*-latiivivia läheisesti muistuttava ⟨непа'а⟩ 'eteenpäin, pian' (joskaan toisen tavun vokaalin osalta ei suoraa vastaavuutta ole) sekä ⟨нарү'ya⟩ 'poikki', jonka ⟨нарү'⟩-osa sinänsä vastaa tarkasti tundranenetsin *nyar^oq*-latiivivia.

Tundranenetsin *yir^oq* 'vastapäätä, kohti' edustaa vastaavasti *yirə*-vartaloa, jolla on vastineet paitsi edellä esitetyllä tavalla matorissa myös metsänenetsissä (esim. lokatiivi *jily^onya* 'vastapäätä, kohdalla') ja nganasaanissa (esim. lokatiivi ⟨нирини⟩ 'vastapäätä, edessä') sekä ilmeisesti myös selkupissa (SkWb № 292 *ir* StAdv. 'ehemals'). Janhunen (1977, 27–28) käsittelee selkupin adverbia kuitenkin vain 'isoisää' tarkoittavan sanan (nganasaanin ⟨ири⟩ ~ tundranenetsin *yirvi* ~ metsänenetsin *nyilyvi*) vertailukohtana. Nenetsin adverbin hän sisällyttää toiseen sana-artikkeliin (SW 45) *jir- ~ *jirə- 'gerade, gegenüber', mutta toisin kuin hänen siinä mainitsemansa selkupin *é*-alkuiset postpositiot, nenetsin adverbivartalo palautuu pikemmin vokaalialkuiseen kantasamojedin muotoon. Sille, että sanan alkuun voi kantanenetsissä odotuksenmukaisen nasaalin asemesta kehittyä puolivokaali, on olemassa paralleeli, nimittäin tundranenetsin *yilye*- 'elää, asua' ~ nganasaanin ⟨ниль⟩- id. < kantasamojedin *elä- (SW 27 *ilä- ~ *jilä-). Nykykielten vokaalisuhteiden perusteella *yirə*-vartalon kantasamojedilainen rekonstruktio voi olla joko *eri- (jälkitavun vokaalin suhteen vrt. Salminen 2012, 342–345) tai *iri- (vrt. Helimski 2005, 35), koska nganasaanista ei saada varmaa osviittaa ensi tavun vokaalin rekonstruoimiseksi. Helimski (1986, 135–136) palauttaa nimenomaan tämän samojedilaisen sanueen kanta-uralin *edi-vartaloon, ja sikäli kuin samojedin *eri-rekonstruktion jälkitavun *i-vokaali pystytään selittämään, äännevastaavuudet ovat säännölliset.

Samalla tavoin kuin vertailun suomen *ete*- ~ tundranenetsin *yirə*- ensi tavun äännevastaavuuksille löytyy paralleeli *elä*- ~ *yilye*- (< kantasamojedin *elä- < kanta-uralin *elä-) on sellainen löydettävissä myös vertailun suomen *ete*- ~ tundranenetsin *nyerə*- vokaaleille, nimittäin *emä* ~ *nyebya* (< kantasamojedin *ämä [SW *emä] < kanta-uralin *emä). Janhunen (1981, 257) pitää jälkimmäistä suhdetta ymmärrettävästi epäsäännöllisenä ja selittää sen sukulaisuustermien mahdollisilla erityispiirteillä. Kaiketi myös postpositio- ja adverbivartaloilla voi olla sellaisia laajasti ottaen deiktisiä ominaisuuksia, jotka saattavat johtaa poikkeuksellisiin äännekehityksiin, mutta toinen vaihtoehto on, että emme vain vielä ymmärrä, mitä kahtalaisen edustuksen taustalla piilee. Aiheen kannalta olennainen havainto on se, että suomen *ete*-vartalosta muodostetaan historiallinen latiivi *edes*, kun taas samojedissa on käytössä latiivimuoto kummastakin vertailunalaisesta vartalosta, nimittäin puheena olleet tundranenetsin *yir^oq*

’vastapäätä, kohti’ ja *nyer^oq* ’aikaisemmin, ennestään’. Paradoksaalisesti suomen *edes*-muodolle on siten mahdollista esittää kaksi siinä mielessä hyväksyttävää nenetsiläistä vastinetta, että epäsäännöllisiksi katsottavia yksityiskohtia ei muiden sanojen etymologisoinnissa ole pidetty ylivoimaisina esteinä. Kuten todettua, Helimski (1986, 135–136) pitää vertailua suomen *ete-* ~ tundranenetsin *yirə-* moitteettomana, mikä latiiivimuotoihin sovellettuna antaisi kehityskulun tundranenetsin *yir^oq* < kantasamojedin *erit (SW **irə-t) < kantaauralin *eδis > suomen *edes*. Helimski itse tosin rekonstruoi kantasamojediin *ir-ə̃k, mutta päivitetty rekonstruktio perustuu vokaalien osalta hänen omiin myöhempiin tutkimuksiinsa (vrt. Salminen 2012), eikä selkupin aineisto tue *k-latiivin oletusta. Merkityksen puolesta kuitenkin myös *nyerə-*vartalo on huomattavan lähellä uralilaisia vertailukohtiaan, ja mainituin varauksin siitä muodostetun latiiivin kehityksen voi esittää tundranenetsin *nyer^oq* < kantasamojedin *(ń)ärət (SW **[ń]erə-t) < kantaauralin *eδis. Sivuhuomiona mainitsen, että vallankin samojedin *eri-vartaloon voisi yrittää verrata myös suomen *erä-*, *eri-*vartaloa, josta murteissa käytetään myös *s*-latiivia *eres* ~ *eris* ’erilleen’ (Hakulinen 1979, 109).

Lausun parhaat kiitokseni toimituskunnalle siitä, että pääsen tällä tavoin mukaan onnittelijoiden laajaan joukkoon. Työn valmistamisessa minua auttoivat neuvoillaan Ante Aikio, Jarmo Alatalo, Juha Janhunen ja Larisa Leisiö. Eri-tyisen kiitoksen lausun Jussi Ylikoskelle, joka johdatti minut korvaamattomien lähteiden ääreen, ja hänelle samoin kuin Eero Talvitielle olen myös kiitollinen oivaltavista huomioista. Anonyymin arvioijan ansiosta tekstistä tuli huomattavasti toimivampi. Lopputuloksesta puutteineen vastaan tietysti kokonaan itse.

Lähteet

- Aikio, Ante 2002: New and old Samoyed etymologies. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57: 9–57.
- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Helsinki.
- 2000: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 238. Helsinki.
- Bereczki, Gábor 1988: Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. – *The Uralic languages: description, history and foreign influences*. Edited by Denis Sinor. Handbuch der Orientalistik 8: Handbook of Uralic studies 1. Leiden: E. J. Brill. 314–350.
- Burkova = Буркова, С. И. 2010: Краткий очерк грамматики тундрового диалекта ненецкого языка. – С. И. Буркова & Н. Б. Кошкарева & Р. И. Лаптандер & Н. М. Янгасова: *Диалектологический словарь ненецкого языка*. Екатеринбург: Баско. 179–349.
- Hajdú, Péter 1969: A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. – *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 61–78.
- Hakulinen, Lauri 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

- Hanina & Šluinskij = Ханина, О.В. & Шлуинский, А.Б. 2010: Дестинативные формы в энецком языке (на материале лесного диалекта). – *Материалы 3-й международной научной конференции по самодистике*. Новосибирск: Любава. 247–260.
- Helimski, Eugen [Хелимский, Евгений] 1986: *Etymologica* 1–48: материалы по этимологии маторско-тайгийско-карагасского языка. – *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 119–143.
- 1997: *Die matorische Sprache: Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte*. Unter Mitarbeit von Beáta Nagy. *Studia Uralo-Altaica* 41. Szeged.
- [Helimski, Eugene] 1998: Nganasan. – *The Uralic languages*. Edited by Daniel Abondolo. London & New York: Routledge. 480–515.
- 2005: The 13th Proto-Samoyedic vowel. – *Mikola-konferencia 2004*. Edited by Wagner-Nagy Beáta. Szeged: SzTE Department of Finno-ugristics. 27–39.
- Itkonen, Erkki 1954: Über die suffixalen Labialvokale im Lappischen und Ostseefinnischen. – *Scandinavica et Fenno-ugrica*. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954. Stockholm: Almqvist & Wiksell. 183–191.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 77: 219–274.
- 1982: On the structure of Proto-Uralic. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- 1989: Samojedin predestinatiivisen deklinaation alkuperästä. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 82: 298–301.
- 1998: Samoyedic. – *The Uralic languages*. Edited by Daniel Abondolo. London & New York: Routledge. 457–479.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Helsinki.
- Künnap, Ago 1971: *System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe*. I: *Numeruszeichen und Nominalflexion*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 147. Helsinki.
- 1987: Põhjasamojeedi predestinatiivsest deklinatsioonist. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 81: 209–220.
- Laanest, Arvo 1982: *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg: Buske. [Alkuteos: Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, 1975.]
- Lehtisalo, T. 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13. Helsinki.
- Leisiö, Larisa 2012: Tempuksen ja moduksen merkintä nganasanin nomineissa. – *Per Urales ad Orientem: Iter polyphonicum multilingue*. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 264. Helsinki. 209–218.
- [Леисиё, Л.] 2014: Именные категории времени в нганасанском и других северносамодийских языках. – *Вопросы языкознания* 2014, № 1: 39–59.

- Malchukov, Andrej & Haspelmath, Martin & Comrie, Bernard 2010: Ditransitive constructions: a typological overview. – *Studies in ditransitive constructions: a comparative handbook*. Edited by Andrej Malchukov & Martin Haspelmath & Bernard Comrie. Turcologica 89. Tübingen: Mouton de Gruyter. 1–64.
- Mikola, Tibor 2004: *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen* aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. *Studia Uralo-Altaica* 45. Szeged.
- Nikolaeva, Irina 2009: Nominal tense in Tundra Nenets and Northern Samoyedic. – *Proceedings of Conference on Language Documentation and Linguistic Theory 2*. Edited by Peter K. Austin, Oliver Bond, Monik Charette, David Nathan & Peter Sells. London: School of Oriental and African Studies. 241–250.
- Saarinen, Sirkka 2001: Das finnisch-wolgaische Ableitungssuffix *kse. – *Néprajz és nyelvtudomány* 41: 241–248.
- Salminen, Tapani 1997: *Tundra Nenets inflection*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 227. Helsinki.
- 1998a: *A morphological dictionary of Tundra Nenets*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 26. Helsinki.
- 1998b: Nenets. – *The Uralic languages*. Edited by Daniel Abondolo. London & New York: Routledge. 516–547.
- 2012: Traces of Proto-Samoyed vowel contrasts in Nenets. – *Per Urales ad Orientem: Iter polyphonicum multilingue*. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 264. Helsinki. 339–358.
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami languages: an introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Siegl, Florian 2008: Benefactives and ditransitives in Forest Enets. – *Cognitive and functional perspectives on dynamic tendencies in languages*. Tartu. 275–277.
- SkWb = *Sölkupisches Wörterbuch* aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo. Zusammengestellt und herausgegeben von Jarmo Alatalo. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 30. Helsinki 2004.
- Sorokina & Bolina = Сорокина, И. П. & Болина, Д. С. 2005: *Энецкие тексты*. Санкт-Петербург: Наука.
- 2009: *Энецкий словарь с кратким грамматическим очерком*. Санкт-Петербург: Наука.
- SW = Juha Janhunen: *Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien*. *Castrenianum* toimitteita 17. Helsinki 1977.
- Tereščenko = Терещенко, Н. М. 1965: *Ненецко-русский словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.
- 1977: К генезису лично-предназначительных (десидеративных) форм северносамодийских языков. – *Fenno-Ugristica* 4: 95–105.
- Ylikoski, Jussi 2011: A survey of the origins of directional case suffixes in European Uralic. – *Case, animacy and semantic roles*. Edited by Seppo Kittilä, Katja Västi and Jussi Ylikoski. *Typological Studies in Language* 99. Amsterdam: John Benjamins. 235–280.
- Ždanova & Kosterkina & Momde = Жданова, Т. Ю. & Костеркина, Н. Т. & Момде, А. Ч. 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Санкт-Петербург: Просвещение.